

Gyulai Attila

POLITIKAI OLVASÁS
– CSELEKVÉSVEZÉRLÉS A REALISTA
POLITIKAELEMÉLETBEN –

Sokszor nem is gondolunk rá, de politikai aktivitásunk igen jelentős részét teszi ki szövegek olvasása. Akarva-akaratlanul választóként, érdeklődő és részt vevő állampolgárként híreket, nyilatkozatokat, köztéri plakátokat, kommenteket olvasunk, és igaz, hogy kevesen böngésznek választási programokat és törvényjavaslatokat, vagy hogy a politikai kommunikáció audiovizuális formái dominánsá váltak, de ez nem annyira az írott szöveg háttérbe szorulását jelenti, sokkal inkább a medialitás formáinak keveredését. Az olvasás jelentősége pedig még nyilvánvalóbb a professzionális politikai gyakorlat terén. A törvényhozó szövetszervező javaslatokat olvas és vitat meg, a hivatásos politikus ellenfelei és szövetségesei megszólalásaiból készített sajtóösszefoglalókból és elemző háttéranyagokból próbál képet alkotni a politikai mozgástérrel, stratégiai dokumentumokat mérlegel, és általában beszédeihez is mások által előkészített írásos javaslatokat kap. Írás és olvasás nem válik el, egyaránt alkotói a politikai tevékenységnek. De annak ellenére, hogy az olvasás konstitutív része a politikai tevékenységnek, nem sokat tudunk arról, hogy mit jelent, illetve valami sajátosat jelent-e politikailag olvasni. Politikai olvasás alatt hangsúlyosan nem azt értem, hogy az olvasott szövegnek eleve politikai tartalma és minősége van, hanem azt, hogy magát az olvasást mint tevékenységet a politika sajátos minősége jellemzi.

Ez a tanulmány az olvasás, a szövegek befogadásának sajátosan politikai módjával foglalkozik, célja, hogy néhány első fogódzót adjon a probléma kezeléséhez, még hozzá egy specifikusan politikaelméleti problémából kiindulva. Van ugyanis egy olyan szövegtípus, amelynek központi problémája, hogy a politikai gyakorlat résztvevői olvassák-e, és miként olvassák, mert célja az, hogy a politikai cselekvők olvassák, értsék, és alkalmazzák is, amiről ezek a szövegek szólnak. A politikaelméleti és a politikai filozófiai szövegek központi kérdése mindig is az volt, hogy a politikának milyen normatív előírásokat kellene követnie, módszertanilag pedig

az, hogy miként kell politikaelméletet és a politikai filozófiát művelni ahhoz, hogy hatást érjen el a politikai gyakorlat terén. Közvetlenül megszólítva vagy csak implikálva a megcélzott közönséget, kizárólag a döntéshozókat és a vezetőket ideértve vagy az univerzális politikai közösség minden tagjának címezve e szövegeket, a politikaelméleti és politikai filozófiai munkák lényegéhez tartozik, hogy olvassák-e azok, akiktől a szerzők az elméletek gyakorlatba ültetését várták.

Az olvasás problémája különösen fontos a realista politikaelmélet és a gyakorlati politika viszonya szempontjából. A kortárs realizmus egyik központi törekvése, hogy realisztikus képet adjon a politikáról, és amennyiben szükséges és lehetséges, olyan normatív előírásokat fogalmazzon meg, amelyek relevánsak a politikai gyakorlat szempontjából. A továbbiakban a cselekvésvezérlés (*action-guiding*) problémájára fókuszálva amellet érvelek, hogy egy realista politikaelmélet, amely a politika autonómiájából, sajátos szabályszerűségeiből indul ki, a relevanciát nem szűkítheti le az elméletírás realisztikusabbá tételére, mert saját előfeltevéseit komolyan véve a politikai gyakorlatra – a szövegek, köztük a politikaelméleti szövegek – befogadására és olvasására kell bíznia azt, hogy milyen normatív javaslatok milyen módon és milyen konkrét tartalommal gyakorolnak hatást a politikai folyamatokra. A politikai relevancia szempontjából nem az elméletírás, hanem az elméletolvasás és -befogadás a konstitutív tényező, és nem realisztikus azt feltételezni, hogy pusztán az elmélet finomításával, az olvasói aktivitás figyelmen kívül hagyásával közelebb lehet kerülni a politikai gyakorlathoz.

Az alábbiakban tehát a cselekvésvezérlést befogadási és olvasási problémaként kezelve elsőként bemutatom a kortárs realista politikaelmélet felfogását a politikai gyakorlat befolyásolásáról és irányításáról, majd három befogadás- és olvasáselméletet tárgyalok, analógiaként támaszkodva az irodalomelmélet belátásaira, és ezek alapján fogalmazom meg a politikai olvasás és a politikai befogadás fogalmának lehetőségeit és korlátait.

POLITIKAI REALIZMUS ÉS CSELEKVÉSVEZÉRLÉS

A nagyjából egy évtizeddel ezelőtt ismét felbukkant és hullámmá vált realista politikaelméleti gondolkodás sikeresen helyezte magát a Rawls utáni politikai filozófia első számú kihívójának pozíciójába. A realisták Bernard Williams nyomán moralizmusként azonosítják és kritizálják azokat a politikai filozófiai törekvéseket, amelyek saját feladatukat abban látják, hogy a morálfilozófia értékeinek és eszköztárának segítségével dolgozzanak ki kritikai és előíró elveket, normákat és eljárásokat a politikai gyakorlat számára. Számos kifogás közül, amelyet a realisták

a moralista politikaelmélettel szemben megfogalmaznak, központi szerepet játszik az a gondolat, hogy a politikafilozófiában az elmúlt nagyjából fél évszázadban dominánssá vált – rawlsiánus vagy Rawls utáni – irányzatok relevanciaproblémával küzdenek.¹ Az absztrakt, a tényleges politikai viszonyokat figyelmen kívül hagyó, a politikai gyakorlattal nem vagy csak korlátozottan számoló és a politika sajátosságait valójában félre is értő politikai filozófiák nem alkalmasak arra, hogy értékeljék, kritizálják, befolyásolják a politikát, vagy hogy iránymutatást adjanak a politikai cselekvők számára. Hiába törekszik a politikai filozófia arra, hogy helyes irányt mutasson a politikai gyakorlat számára, ha nem alkalmazkodik utóbbi szabályaihoz, minden törekvése szükségképpen irreleváns marad.

A diskurzus valóban arról tanúskodik, hogy a normatív elméletnek gyakorlati célkitűzései vannak. A politikaelmélet vagy politikai filozófia (amelyek között e tanulmányban nem teszek különbséget) normatív vállalkozás – írja például egy módszertani kézikönyv –, amely meghatározza és igazolja azokat az elveket, amelyek végső célja nem spekulatív, hanem az, hogy politikai iránymutatást adjanak számunkra.² A probléma a realisták szerint abból fakad, hogy a politikai filozófia ragaszkodik az iránymutatás morális megalapozásához, legyenek az elvek és értékek bármennyire absztraktak vagy távol azoktól a konkrét társadalmi kontextusoktól, amelyekben a politikai cselekvéseket vezetniük kellene.³ A realisták szerint felmerülő relevanciaprobléma viszont pontosan abból az ellentmondásból következik, amely egyrészt a cselekvésvezérlésre való törekvés, másrészt a cselekvésvezérlés politikaelmélet által kidolgozott elveinek jellemzői között a moralista megközelítés következtében elkerülhetetlenül létrejön. A realisták szerint a moralista politikaelmélet alkalmatlan a politikai cselekvések befolyásolására, mert félreérti annak a területnek a sajátosságait, ahol hatni szeretne.

Bernard Williams nyomán a realisták a politikában érvényesítendő normativitás forrásai és a politikai gondolkodás sajátosságai közötti viszony újragondolását javasolják. A politika nem lehet pusztá alkalmazása a moralitásból származó elveknek, utóbbiak pedig nem jelölik ki a politika határait, amelyek mentén és között a politikai gyakorlat megvalósulhat.⁴ A politikaelméleti gondolkodásnak tiszteltben kell tartania a politika autonómiáját, ha ez nem is jelenti minden realista esetében azt, hogy a moralitásból származó elveket száműzni kellene a politikai gyakorlatból. A kérdés sokkal inkább az, hogyan lehet az elméletet úgy megközelíteni, hogy az ne a politikai gyakorlattól független elvek kidolgozását tekintse

¹ Lásd például ROSSI–SLEAT 2014; BURELLI 2019.

² MILLER 2008: 29, 44.

³ SWIFT–WHITE 2008: 51.

⁴ WILLIAMS 2005: 8.

feladatának.⁵ Másképp megközelítve a politikai normativitás olyan megalapozásáról van szó, amely megoldást jelent a realisták kétségeire a személyes és politikai viszonyokat egyaránt átfogó elvek cselekvésvezérlő alkalmasságával kapcsolatban.⁶

Bár nem minden mai realista gondolja, hogy a politikaelmélet feladata lenne a politikai gyakorlat befolyásolása, és az ezzel kapcsolatos főbb érvekre alább ki is kell majd térni, de amire a többségük szerint törekedni kell – méghozzá éppen a moralizmus irrelevanciájával szemben –, az a gyakorlati értelemben hasznos tanácsok, iránymutatások, értékelési szempontok megfogalmazása.⁷ A realisták azonban nem fordítanak különösebb figyelmet a cselekvésvezérlés problémájára, legalábbis önmagában ennek a módja ritkán merül fel kérdésként az irodalomban. A figyelem sokkal inkább arra összpontosul, hogy miben más a realista normativitás, mint a moralista, hogy melyek azok a normák, amelyeket a moralitástól legalább részben függetlenül ki lehet dolgozni, szem előtt tartva azok politikai relevanciáját. Néhány explicit kísérletet leszámítva úgy tűnhet, mintha a realisták szerint a politikai normativitás problémájának megoldásával a politikaelmélet és a politikai gyakorlat viszonya is automatikusan újrendeződik, és mintha a relevánssá tett normatív előírások birtokában a politikai gyakorlat számára az alkalmazásprobléma megszüntethető lenne.

Ráadásul még azok a realista törekvések sem kerülnek közelebb a relevancia-probléma megoldásához, amelyek – akár szkeptikus megközelítésben – kifejezetten középpontba állítják a cselekvésvezérlést. Luke Ulaş például nemrégiben feltette a kérdést, hogy valóban képes lehet-e a realizmus cselekvésvezérlő politikaelméletté válni, ha olyan elvárásokat támaszt a megcélzott politikai cselekvőkkel szemben, amelyeket saját reálpszichológiája nem tart realizmtikusnak.⁸ Azaz: hogyan várhatja a realizmus elméletként olyan keretek, elvek, eljárások alkalmazását a politikai cselekvőktől, amelyek előfeltevése a politikai cselekvők korlátozott belátása? Miközben a kérdés jogosnak tűnik, valójában félreérti, hogy mi a cselekvésvezérlés realista problémája. Kiindulópontként megalapozottnak tűnik az orientáló és az előíró cselekvésvezérlés megkülönböztetése, hiszen valóban jobban illeszkedik a realista politikaelmélet előfeltevéseihez, hogy a politikai gyakorlat számára a politikai körülményekkel, a politika szabályszerűségeivel, a cselekvések lehetőségeivel kapcsolatos orientációt nyújtson, mint az, hogy tételesen kifejtett elvek megvalósítását kérje számon.⁹ A realizmus innen

⁵ SLEAT 2022: 472–473.

⁶ ROSSI 2019: 640.

⁷ HORTON 2018: 132.

⁸ ULAŞ 2020: 3.

⁹ ULAŞ 2020: 7–8.

nézve inkább a politikáról való beszéd módja, mint konkrétan megvalósítandó javaslatok kidolgozásának kerete. Ez jó példája annak, hogy a realista elmélet a cselekvésvezérlést nem feltétlenül abban az értelemben képzei el másképp, mint a moralisták, hogy más értékek követését tartja normatív értelemben helyesnek, tehát nem pusztán arról van szó, hogy például az igazságosság helyett a stabilitást és a békét javasolja azon az alapon, hogy az utóbbiak jobban illeszkednek a politika sajátosságaihoz. Más az elmélet funkciója és szerepe is. Az elméletnek mértékletességet kell tanúsítania, mert a politika részleteivel kapcsolatban a filozófiai megközelítés már nem tud illetékes lenni.¹⁰ Amikor azonban Ulaş azt igyekszik megmutatni, hogy még ez a visszafogott törekvés sem felel meg a realista előfeltevéseknek, akkor olyan szempontokat emel érvelésébe, amelyek a tágabb realista törekvés vakfoltjait is bemutatják. Először is feltételezi, hogy a cselekvésvezérlés problémáját a kidolgozandó javaslatok realiztikus voltának mérlegelésekor le lehet választani a nyilvánosság problémájáról: Ulaş nem tagadja, hogy a nyilvánosság befolyásolja a politikaelmélet gyakorlati érvényesülését, de absztrakt értelemben szétválaszthatónak tartja azokat egymástól.¹¹ Ennek hátterében az húzódik meg, hogy a cselekvésvezérlést alapvetően kínálati-javaslattételi problémaként fogja fel: nem azt érti alatta, hogy a politikaelmélet eredményes gyakorlati szerepre tesz szert, hanem azt, hogy sikeres javaslattételre került sor,¹² azaz a problémát az elméletírás körébe zártan ragadja meg. Végül a realista cselekvésvezérléssel kapcsolatban három sikerességi feltételt fogalmaz meg: a realista elméletnek 1. formálisan olvashatónak kell lennie, azaz ellentmondásmentes érveket kell kínálnia; 2. megvalósítható javaslatokat kell megfogalmaznia; valamint 3. fogalmilag konzisztensnek kell lennie, azaz a politikáról, és nem valamilyen más területről kell szólnia.¹³ Érdemes felfigyelni arra, hogy a realista cselekvéselmélettel szembeni kétségek nem a cselekvésvezérléssel kapcsolatban fogalmazódnak meg, hanem a javaslatként megfogalmazható elméletre vonatkozóan.¹⁴

A kérdés az, hogy amennyiben a realista politikaelmélet cselekvésvezérlésre való alkalmassága az itt tárgyalt szempontok és kritériumok érvényesülésétől függ, akkor beszélhetünk-e érdemi elmozdulásról a moralista elméletekhez képest. Ha a realista elmélet a politikai gyakorlatra vonatkozóan pusztán azzal igyekszik erősíteni relevanciáját, hogy a politika sajátosságainak figyelembevétele az elmélet belső

¹⁰ ROSSI 2019: 644.

¹¹ ULAŞ 2020: 4.

¹² ULAŞ 2020: 4.

¹³ ULAŞ 2020: 5–6.

¹⁴ Vö. az erre adott, hasonló pozícióból megfogalmazott, viszont optimista választ, amely szintén leválasztja a cselekvésvezérlést az elmélet belső koherenciájáról, CROSS 2024.

kidolgozottságára vonatkozik, de nem magának az elméletnek a gyakorlathoz való kapcsolódására, akkor kétséges, hogy közelebb kerültünk-e a politika autonómiájának beszámításához. A probléma megoldatlansága arra vezethető vissza, hogy a realisták valójában nem sokban különböznek az általuk irrelevánsnak tartott moralistáktól, amikor a cselekvésvezérlés problémáját kellene kezelni. Miközben fenntartják azt a törekvést, hogy a realista elmélet hatással legyen a politikára, ennek sikerességét az elmélet egyre relevánsabbá tételében látják, nem sokat törődve a címzetti oldallal, vagyis a politikai gyakorlattal, ami viszont azt jelenti, hogy valójában éppúgy zárójelbe teszik a politikai valóságot, mint a moralisták.

Ezzel szemben arra van szükség, hogy az elmélet további finomításáról a fókusz átkerüljön a címzettekre. Az írás – semmilyen elméleten belüli kritériummal nem felmérhető – relevanciája helyébe az olvasás realitásának kell kerülnie ahhoz, hogy a cselekvésvezérlés szerepét és funkcióját a realista politikaelmélet előfeltevéseinek megfelelően elhelyezhessük. Ha a realista elmélet komolyan szeretné venni a politika autonómiáját, akkor a politikai gyakorlatra nem lehet többé passzív befogadóként tekinteni, és meg kell próbálni megérteni azt a folyamatot, ahogyan a politika a számára kínált, cselekvésvezérlő céllal írt szövegekre reagál.

Judith Shklar híres, *The Liberalism of Fear* című tanulmánya kapcsán Bernard Williams középpontba állítja az olvasók szerepét. Bár Williams végső soron megtartja a politikaelméleti szöveg és a jól vagy rosszul megszólított, de passzív módon befogadó olvasók viszonyát egymáshoz képest, világossá teszi, hogy a befogadói oldal számít, méghozzá éppen a politikai filozófia hatása szempontjából, mert a relevancia nem következik pusztán az érvelés helyességéből.¹⁵ A rawlsiánus politikai filozófia belső ellentmondása – amely jól jellemzi a politikai moralizmus logikáját – az, hogy míg a szerző remélt közönsége a lehető legszélesebb nyilvánosság, a szöveg által megszólított és tételezett hallgatóság tagjai mintha a politikai közösség alapító atyái vagy alkotmánybíráóságának bírái lennének.¹⁶ A politikai filozófiai szövegek olyan feltételezett befogadókhoz szólnak, akik rendelkeznek a szükséges belátással és hatalommal ahhoz, hogy az iránymutatásnak megfelelően járjanak el politikai cselekvéseik során. Csakhogy a politikai filozófiai szövegek tényleges közönségét nem a szöveg által teremtett ideális olvasók alkotják, és ez a különbség eltávolítja egymástól a politikaelméletet és a politikai gyakorlatot.¹⁷ A félelem liberalizmusa ezzel szemben nem a hatalmasokhoz szól, a megcélzott „ideális” olvasók a politikai filozófiában ritka módon

¹⁵ WILLIAMS 2005: 59.

¹⁶ WILLIAMS 2005: 57–58.

¹⁷ WILLIAMS 2005: 58.

szélesebb réteget alkotnak, mint a mű közönsége, és pont ez teszi realisztikusabbá, egyben cselekvésvezérlési szempontból relevánsabbá Shklar munkáját. A politikai moralizmus idealizált olvasóival szemben – írja Williams egy másik helyen – a közönséget sokkal inkább úgy kell elképzelni, mint egy politikai pamflet olvasóit.¹⁸ A realista elméletben is megjelenik tehát az olvasó, karaktere megfelel a realista politikaképnek, a politikaelmélet hatása szempontjából számít is, hogy ebből milyen befogadás következik, de Williams is sokkal inkább művel „realista műfajelméletet”, mint a befogadás tényleges vizsgálatát, így az olvasó valósága származékos, szerepe pedig passzív marad a politikaelméleti szöveghez képest.

Nem minden kortárs realista szerint feladata az elméletnek, hogy javaslatokat tegyen a politikai gyakorlat számára. Michael Freeden (2012) például értelmező és előíró realizmusokat különböztet meg, és egyértelműen arra tesz javaslatot, hogy az elmélet maradjon meg a politikai gondolkodás elemzésénél. A leíró realizmus mellett érvelve John Horton hasonló álláspontot foglal el: szerinte a politikaelméletnek le kell mondania arról a törekvésről, hogy a politikát befolyásolja, mert a kérdés nem a moralitás politikai gyakorlatba való belépésének williamsi problémája, hanem az, hogy – tekintettel normatív tartalmára – miben áll, és miből vezethető le a politikaelmélet politikai gyakorlat feletti kognitív és gyakorlati autoritása.¹⁹ Horton azonban egy megjegyzésben utal arra, hogy attól, hogy a politikaelméletnek szerinte nem célja, hogy előíró és cselekvésvezérlő legyen, még lehet gyakorlati politikai hatása, csak hogy ez esetleges és mellékes a politikaelmélet céljaihoz képest.²⁰ Ha az elméletnek nincs cselekvésvezérlő funkciója, de mégis lehet hatása a politikai gyakorlatra, ám ez a hatás nem következik az elmélet sajátosságaiból, ha az elmélet nem kontrollálja saját hatását, ez mindent összevetve arra utal, hogy a hatás és a cselekvésvezérlés a befogadókön múlik, vagyis a politikaelméleti szövegek tényleges olvasóin.

Ezzel a viszony megfordul, és a politikaelmélet relevanciája valóban realisztikus módon a politikai gyakorlaton múlik, vagyis azon, hogy a szövegeket olvassák-e, és amikor olvassák, akkor ez milyen értelmezési folyamatot jelent. Ebből az is következik, hogy nem az számít, hogy a realista politikaelmélet milyen normatív javaslatokkal él annak érdekében, hogy relevánsabb tudjon lenni, és az sem, hogy a politikaelmélet mit gondol saját cselekvésvezérlő szerepéről. Az erről szóló döntést ugyanis nem a szerzők, hanem az olvasók hozzák meg, akik – J. M. Keynes Williams által is idézett gondolatára utalva – sokkal többet merítenek politikai

¹⁸ WILLIAMS 2005: 12.

¹⁹ HORTON 2017: 495, 497.

²⁰ HORTON 2017: 498.

filozófusoktól, akkor is, ha igazuk volt, és akkor is, ha tévedtek, mint azt a legtöbben gondolnánk. Ezen a ponton a realista politikaelmélet külső segítségre szorul, mert arra van szüksége, hogy be tudja kapcsolni az olvasói-befogadói aktivitást a cselekvésvezérlés problémájába, pontosabban, hogy a cselekvésvezérlést ne a politikaelméleti művek relevánsabbá tétele felől vizsgálja, hanem a lehetséges olvasók értelmezéseiből kiindulva. A politikaelméleti szöveg autoritása helyébe – a politika autonómiájának megfelelően – az olvasói aktivitás politikai dimenziója lép. Ennek magyarázatához az irodalomelmélet adhat kiindulópontokat.

OLVASÁS ÉS JELENTÉSADÁS

A befogadás- vagy olvasáselméletek a szöveg objektivitását kérdőjelezik meg. Pontosabban azt, hogy az (irodalmi) szöveg autonóm módon képes lenne meghatározni és garantálni saját jelentését. A szöveg objektivitásának és autonóm jelentésének megkérdőjelezése ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az olvasó egyedül birtokába kerülne az értelmezési monopóliumnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy az írás és az olvasás egymással interakcióba kerülve egymástól elválaszthatatlannul játszik konstitutív szerepet az értelemadás folyamatában.²¹ A recepcióesztétika, a befogadás- és olvasáselméletek természetesen nemcsak az egyoldalúan az alkotásra és az írásra figyelő irodalomfelfogásokkal vitatkoznak, hanem egymással is azzal kapcsolatban, hogy mekkora teret hagynak a szövegnek, és mekkora szerepet biztosítanak az olvasásnak az értelmezésben, és miként képzelik el az empirikusan is megragadható, valóságosan aktív szövegértelmező olvasót. A következőkben három olyan elméletre támaszkodom, amely bár nem gondolja, hogy a szövegnek nincs szerepe az értelmezésben, döntő szerepet tulajdonít a valóságos szituációban olvasónak az alkotással összemérhető befogadói tevékenysége számára. Látható lesz majd azonban, hogy Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser és Stanley Fish eltérő módon áll a befogadás, az olvasás és a jelentésadás gyakorlatához, és miközben önmagában egyik elmélet sem illeszthető problémamentesen a politikai olvasás kérdéséhez, mindhárom segít megérteni a folyamatot, amely a politikaelméleti szöveg és a befogadó politikai gyakorlat között lezajlik.²²

²¹ Vö. TOMPKINS 1980: 10.

²² A három irodalomelméleti gondolkodó elméletének bemutatása nem törekszik kimerítő rekonstrukcióra, az életművek belső szerkezetének, a szerzők egymáshoz való viszonyának részletes elemzésére. Jauss értelmezése egy magyar nyelven elérhető gyűjteményes kötet egymástól nem megkülönböztetett tanulmányain alapul, Iser és Fish esetében pedig egy-egy angol nyelvű munkára támaszkodtam. Társadalomtudományi összefüggésben ezeket az

Jauss

Alighanem kétségtelen, hogy a recepcióesztétika egyik legjelentősebb elméleti és elemzői teljesítménye Hans Robert Jauss nevéhez kötődik. Jauss a második világháború utáni német irodalomtudomány, a konstanzi egyetem és a Poetik und Hermeneutik kutatócsoport meghatározó alakja. Utóbbit már csak azért is érdemes megemlíteni, mert az 1960-as évektől kezdődő munka olyan, nálunk is jól ismert alakokat kapcsolt össze, mint Hans Blumenberg, Odo Marquard, Wolfgang Iser vagy Reinhart Koselleck, és nyilvánvalóan érdemi szerepet játszott a Jauss érdeklődését is jellemző kapcsolatra szöveg, jelentés, értelmezés, esemény és valóság között. Természetesen ez azt is jelenti, hogy a kutatócsoport tagjai intenzív interakcióban álltak Gadamer hermeneutikájával, amely nyilvánvaló kiindulópontját jelentette Jauss recepcióesztétikájának is, noha ez korántsem volt mentes vitáktól és nézeteltérésektől. Jauss irodalomelméleti és irodalomtörténeti munkája – talán éppen az alkalmazással kapcsolatos sűrű reflexiók miatt – több közvetlen belátást tesz lehetővé a politikai olvasás és befogadás szempontjából. Ez persze nem jelenti azt, hogy Jauss elméletét problémamentesen át lehetne helyezni az irodalom területéről a politikára. Jauss elmélete határozottan az irodalmi szövegek, az irodalmi olvasás sajátosságaira épül, ezért a politikai olvasással való analógia érvényessége természetesen limitált, a politika sajátosságai nem redukálhatók az irodalom területén szerzett belátásokra (persze ez mindhárom tárgyalt szerzőnél sajátos korlátozásokat jelent).

Az irodalomtörténet problémáját vizsgálva Jauss alapvetően abból indul ki, hogy a műveket a saját maguk objektivitásában, pozitivistá módon felfogó értelmezések sem az irodalom esztétikai dimenzióját, sem azok társadalmi hatását nem képesek megragadni. Az irodalom történetiségét középpontba állítani ezzel szemben azt jelenti, hogy a recepción keresztül megragadhatóvá válik a művek eseményjellege, a múlt és a jelen közötti közvetítettség, a mű alkotása és befogadása közötti kapcsolat. Az irodalmi mű az olvasó aktív értelmezői tevékenységével nyeri el történetiségét: aktív recepció nélkül a szöveg történeti jelentése értelmezhetetlen.²³ Ha a mű autonóm lenne, ha jelentését saját belső világa képes lenne garantálni, akkor nem lenne értelme feltenni a kérdést, hogy milyen hatása és társadalmi funkciója lehet.²⁴ A jaussi recepcióesztétika ezzel szemben az értelmezést csakis mint interakciót tudja elképzelni. A múlt és a

irányzatokat részletesen tárgyalja Szabó Márton *Társadalompoétikájának* harmadik kötete (SZABÓ 2022).

²³ JAUSS 1999: 47.

²⁴ JAUSS 1999: 120–121.

jelen, a mű és a befogadó, valamint utóbbi társadalmi környezete önmagában nem determinálja a jelentést, ezek a redukciók ugyanis elvétik a mű társadalmi és kommunikatív funkcióját. Az autonóm, jelentését önmagában hordozó és saját maga által garantáló műalkotás a környezet szerepét eliminálja, nem látja sem az alkotás, sem a befogadás horizontját, sem pedig a közöttük végbemenő hermeneutikai folyamatot, a társadalmi valóságból levezetett, tulajdonképpen nem kevésbé pozitivistá megközelítés pedig a művet és azzal együtt az alkotót és az olvasót redukálja előzetesen adott viszonyok pusztá leképezésévé.

Jauss szerint az olvasó a megértés folyamatában a szöveget jelenvalóvá teszi, a Roman Ingarden nyomán használt kifejezéssel konkretizálja, vagyis a műalkotás tényszerűségét a recepció során történeti jelentéssel aktualizálja.²⁵ Ebből kiindulva különböztethető meg a szöveg hatása, amely a konkretizációnak a szöveg által meghatározott mozzanata, valamint a recepció, azaz a konkretizációnak a címzett által meghatározott eleme.²⁶ Szöveg és befogadás dinamikus viszonyáról van tehát szó, ahol az utóbbi elem is konstitutív szerepet játszik: a mű értelme nem következik egyedül a szövegből, nem előre adott válaszokkal várja a felismerő befogadást, nem kinyilatkoztatott értelmet hordoz, hanem kommunikatív funkciója van.²⁷ Jauss későbbi, absztraktabb megfogalmazásában: az esztétikai tapasztalat nem az eredeti értelem újrafelismerése, hanem konfrontáció múlt és jelen, a saját és a más, az idegen horizontjai között.²⁸

A mű és a címzett közötti dialektikából ugyanakkor az is következik, hogy a befogadás mindig valaminek a befogadása, az értelmezés nem önkényes, hanem figyelembe veszi, követi a szöveg által adott jelzéseket. A szerző számíthat arra, hogy olvasója nem kontextuson kívüli absztrakt befogadó, hanem saját perspektívája felől keresi az aktualizáció lehetőségeit. A hermeneutikai fogalmi kontextusnak megfelelően Jauss nemcsak „irányított észlelésről” beszél, hanem tágabban az előzetes tudás által meghatározott elváráshorizont szerepét hangsúlyozza.²⁹ Három lényegi mozzanatot emel ki, amelyek meghatároznak minden befogadói aktivitást: először a szöveg sajátos normáit és immanens poétikáját, másodsor az irodalmi környezethez és más művekhez való viszonyt, harmadszor pedig a fikció és a valóság közötti ellentétet, a nyelv poétikai és gyakorlati rétegeinek viszonyát.³⁰ Máshol ez utóbbit mint az esztétikai és életvilágbeli

²⁵ JAUSS 1999: 17.

²⁶ JAUSS 1999: 19, 122.

²⁷ JAUSS 1999: 124.

²⁸ JAUSS 1999: 230.

²⁹ JAUSS 1999: 52–53.

³⁰ JAUSS 1999: 55.

horizontok közötti közvetítést írja le.³¹ Amiről tehát szó van, az az, hogy az alkotás oldalán megjelenő elemek éppúgy kijelölik az értelmezés sarokköveit, mint annak beszámítása, hogy a befogadás adott irodalmi közegben zajlik le, amelyet egy következő szinten a befogadó és a recepció aktusának tágabb társadalmi környezete foglal magában.

Jauss „értelmezéspolitikája” nem realista abban a politikaelméleti értelemben, hogy minden Gadamerrel folytatott vita mellett is megtartja az értelmezés és az esztétikai befogadás dialogikus és nem kisajátító felfogását („nem elsajátítás mint birtokbavétel”³²). Az interpretációk ugyan soha nem véglegesek vagy kimeríthetők, de Marquardhoz kapcsolódva Jauss fontosnak tartja, hogy az interpretációk küzdelme ne váljon „politikai élethalálharccá”, az irodalmi kommunikáció folyamatát jellemző dialógus kritériuma ugyanis az, hogy hozzájárul-e a műalkotás értelmének nem lezárható kibontakoztatásához, a szöveg ismételt újra- és másként értéséhez.³³ Ebben az értelemben az értelmezés kiküszöbölhetetlen részlegessége³⁴ nem csupán az alkotói és befogadói horizontok közötti interakció funkcionális eleme, hanem normatív kritérium és normaalkotó vonás is. Jauss az ízlésítéletek logikailag nem általános voltának kanti felfogásához fordul: a részlegesség, a fogalmi kikényszeríthetetlenség a mások hozzájárulásában, szabadság és befogadás inherens összetartozásában marad plurális és tarthat igényt az általánosságra.³⁵

Amikor munkássága későbbi szakaszában a recepció problémájától az esztétikai tapasztalat felé fordul, Jauss egyrészt szigorúbbá teszi az elhatárolást a költői-irodalmi szöveg és más típusú szövegek között, másrészt világosabbá válik a közte és Gadamer közötti, a hermeneutika kérdés-válasz struktúrájával kapcsolatos eltérés is. A teológiai, jogi, valamint filozófiai szövegekkel ellentétben – írja Jauss – a költői szöveg az esztétikai érzékelés szempontjából sajátos vonásokkal rendelkezik, mint amilyen a szöveg felépítése, a ritmus, a forma fokozatos feltöltődése. Az olvasás elsőként ezekkel találkozik, így az elsőként érzékelés, és nem értelmezés, az előbbi előzetes megértést, első horizontot biztosít az utóbbi számára. Az érzékelő megértés pedig nem válasz a gadameri hermeneutika kérdés-válasz logikájának értelmében, hanem csak horizontja a reflektáló értelmezésnek, ami utólagosan az értelmezés felől persze újratematizálódik.³⁶

³¹ JAUSS 1999: 272.

³² Vö. GADAMER 2003: 347.

³³ JAUSS 1999: 319.

³⁴ JAUSS 1999: 128.

³⁵ JAUSS 1999: 156–157.

³⁶ JAUSS 1999: 323–325.

Ez a különbségtevés a költői és más – argumentatív – szövegek között Jauss számára más összefüggésben is fontos. Jauss egy másik helyen ugyanis különbséget tett az irodalmi és a történelmi-politikai esemény között arra hivatkozva, hogy az előbbinek nincsenek önálló és kikerülhetetlen következményei, mert csak akkor hat, ha újra és újra befogadják, ha olvasók újként olvassák. Ez ellen azonban felvethető, hogy a politikai események is a megfigyelő olvasók elismerő befogadása miatt válnak eseménnyé,³⁷ és ez így van a politikai szövegekkel mint eseményekkel is – tehetjük hozzá. Hasonlóképpen a poétikus szöveg elsődlegesen az érzékelésre orientálódó jellege sem választja le az egyéb szövegeket, és ez az a pont, ahol a politikaelméleti szövegek politikai befogadása és politikai olvasása nemhogy nem a legnagyobb távolságra áll a költői szövegtől, hanem éppenséggel a legközelebb kerül ahhoz. Az irodalmi szöveg első, érzékelő olvasása és az annak nyomán létrejövő esztétikai megértés analogikusan – tehát szerkezetileg hasonló módon – viszonyul a politikafilozófiai szöveggel szembesülő politikai olvasáshoz. Mint a következő szakaszban látható lesz, mindkettőre jellemző, hogy az értelmezés – mint második olvasás, amelynek horizontjává vált az első olvasás – eltolódik a szöveghez képest, vagyis megőrzi a recepció részlegességéből következő eltolódást a szöveghez kötődő hatáshoz képest.

Iser

Jausshoz hasonlóan Wolfgang Iser is úgy gondolja, hogy az irodalmi mű a szöveg és az olvasó közötti dinamikus interakció során nyeri el jelentését. Iser elméletének sajátossága, hogy az olvasás szövegszintű mechanizmusaira fókuszál, és az olvasás és a befogadás általános hermeneutikai elmélete helyett azt vizsgálja, hogy az olvasó miként mozog a szövegben, folyamatosan konzisztenciát építve a mindig csak részleges vagy felbomló konzisztenciát lehetővé tévő olvasási folyamatban. Bár a szöveg meghatározza, irányítja a befogadói aktivitást, a mű jelentése nem adott, hanem a szöveg olvasó általi konkretizációjában realizálódik. Iser elméletét a realista politikaelmélet applikációja szempontjából nem az teszi érdekessé, hogy az olvasó számára olyan szabadságot biztosít, amelyből egy politikai befogadás-elmélet önkényessége levezethető lenne. Pont az ellenkezőjéről van szó: Iser olyan interakcióként írja le az olvasó találkozását a szöveggel, ahol utóbbi kijelöli az értelmezés sarokpontjait, ahol a szöveg vezeti és manipulálja az olvasót,³⁸ de ahol ennek ellenére csak a szöveg felkínált elemei között kapcsolatokat létesítő és

³⁷ Vö. HOLUB 1984: 67.

³⁸ ISER 1980: 125–126.

azokat újra és újra felülvizsgáló olvasó teremt értelmező konzisztenciát. A kérdés az, hogy ebben a folyamatban Iser alapján találhatók-e olyan mozzanatok, amelyek segítenek megérteni, hogy miközben a politikaelméleti szövegek nyilvánvalóan törekednek arra, hogy kijelöljék értelmezésük kereteit, a politikai olvasás ezt a keretet aktualizálja, és az alkotás oldalán meghatározott mintázatokat kreatív aktivitásban újrakonstituálja.

Iser munkája is határozott fogalmi különbséget tesz irodalmi és más szövegek között, nála ez azonban nem szembeállítást jelent. Az irodalommal kapcsolatos kérdés nem fiktív státuszára vonatkozik, hanem arra, hogy mit tesz. Fikció és valóság között nem ellentét, hanem kommunikatív folyamat van: a fikció a valóságról való beszéd módja.³⁹ Az irodalom azonban nem valós objektumok megjelölésével foglalkozik, sokkal inkább arról van szó, hogy átformálja és kimozdítja azokat pragmatikus környezetükből.⁴⁰ Az egyértelmű valóságbeli referencia hiánya miatt az irodalmi szövegek olvasása fennakadásokon, akadályokon keresztül halad, újra és újra felülvizsgálatra szorul, az esztétikai tárgyat pedig végül ebben a folyamatban hozza létre az olvasó.⁴¹

Az olvasás Iser szerint a társadalmi interakció minden más formájától különbözik, mert az olvasó, például egy személyközi kommunikációs helyzettel ellentétben, a szöveg alapján soha nem tudja biztosan megállapítani, hogy valóban uralni tudja-e az értelmezés esetlegességét. Az olvasási helyzet továbbá, ismét eltérően más kommunikatív folyamatoktól, nem biztosít regulatív kereteket az értelmezés számára, mint amilyen külső, harmadik perspektívát jelent két beszélő számára az a cél, amelynek elérése érdekében kommunikálnak.⁴² Az irodalmi mű befogadása konzisztenciateremtés egy olyan szöveg vezetését követve, ahol az elemek közötti kapcsolatot az olvasó a szövegben mozogva teremti meg. Az olvasás tapasztalata azonban nem a tudás lineáris felhalmozását jelenti, hanem folyamatos újrastrukturálódást,⁴³ mert az éppen feldolgozott mondatokból felépített elképzelés sosem reprezentálja az egész művet. Az olvasó „vándorló nézőpontja”⁴⁴ által éppen megszerzett tapasztalat mindig a korábbi, konzisztensnek tűnő elképzelés felülvizsgálatához vezethet, a konzisztencia felbomlásának megfigyelése pedig éppen úgy része az olvasás aktusának, mint az, amit a szövegen belül az olvasó értelmez. Az olvasó egyszerre vonódik be a szövegbe és képes megfigyelőként

³⁹ Iser 1980: 53.

⁴⁰ Iser 1980: 109.

⁴¹ Iser 1980: 113.

⁴² Iser 1980: 166.

⁴³ Iser 1980: 132.

⁴⁴ Iser 1980: 109.

tekinteni az olvasás folyamatára, egyszerre teremt illúziót és bontja azt fel – ez teszi az olvasást eseményjellegűvé.⁴⁵ A husserli fenomenológia retenció és protenció fogalmát alkalmazva Iser a horizontteremtés és horizontfelbomlás dinamikájában ragadja meg az olvasást,⁴⁶ ahol a jelentésképződés csak részleges lehet, és az irodalmi mű sajátossága, hogy közvetlenül szembesíti is az olvasót ezzel a tökéletlen konzisztenciával. Az adott pillanatban konzisztensként értelmezhető alakzat olvasói szelekció eredménye: annak köszönhető, hogy az adott olvasó éppen így, és nem másként építette fel az esztétikai tárgyat a befogadás során. Mert bár a szöveg vezeti az olvasót, a szövegen belüli mozgás és a szövegen kívüli olvasói háttér, amely kontextusként nem következik a szövegből, hanem az olvasó által bekapcsolt tényező, nem teremthet teljesen determinált módon konzisztenciát. Az ebben a folyamatban az értelmezés peremére szorult, kiszelektált és az adott helyzetben hozzáférhetetlen lehetőségek pedig nem aktualizált értelmezési mintázatot, értelmezési lehetőséget jelentenek. De fontos, hogy Iser itt sem olvasói önkényről beszél, hanem arról, hogy a szöveg stratégiai befolyásolják az olvasást.⁴⁷

Kétségtelen, hogy az olvasónak, pontosabban az olvasás folyamatának tulajdonított aktív és konstitutív szerep ellenére Iser elképzelése a szövegről, a szöveg „cselekvésvezérlő” elemeiről jelentős mértékben limitálja a befogadás mozgásterét. A befogadás- és olvasáselméletekkel foglalkozó irodalom fel is hívja a figyelmet arra, hogy Iser szerint az olvasó végső soron a műhöz kötött: értelmezői szabadsága és autonómiája erősen korlátozott, az értelmezést pedig a mű perspektívája teszi lehetővé.⁴⁸ Iser szerint az irodalmi szöveg kulcsfontosságú szervezőelemei azok a meghatározatlanságok, amelyek az olvasó aktív szerepét lehetségessé és szükségessé teszik. Az irodalmi szöveg üres helyei funkcionális szerepet töltenek be, valójában ezek felelősek a szöveg és az olvasó közötti aszimmetrikus viszonyért, és ezek valósítják meg az olvasó feletti irányítást, azzal, hogy olyan pontokat iktatnak a szövegbe, ahol az elemek összekapcsolhatósága felfüggesztődik.⁴⁹ Iser szerint azonban, hogy az olvasó ki tudja tölteni ezeket az üres helyeket azzal, hogy összekapcsolja a szöveg által felkínált, eleve nem összeillesztett elemeket, ahhoz az szükséges, hogy előzetes ideológiai pozícióját minél inkább maga mögött tudja hagyni.⁵⁰ Iser olvasáselmélete éppen ezen a ponton mutatja leginkább azt a dialektikát, amely egyik oldalról a determinált szöveg és a konzisztenciát

⁴⁵ Iser 1980: 128–129.

⁴⁶ Iser 1980: 112.

⁴⁷ Iser 1980: 126.

⁴⁸ Tompkins 1980: 15; Holub 1984: 101–104.

⁴⁹ Iser 1980: 195.

⁵⁰ Iser 1980: 202.

teremtő olvasó, másik oldalról az olvasó híján jelentés nélküli, értelmezésre és világteremtésre váró mű és a redukált olvasó között érvényesül. A szöveg felkínálja az értelmezés lehetőségét és szükségességét az olvasó számára, de éppen ebben a felkínálásban válik láthatóvá, hogy az olvasás aktusát a szöveg még azokon a pontokon is vezeti, ahol a leginkább láthatóvá válik az értelmezés szükségessége.

Fish

A három tárgyalt szerző közül Stanley Fish elmélete látszik a legmesszebbre menni abban, hogy mekkora szerepet tulajdonít az olvasónak az értelmezésben. Nála az olvasói válasz nem egyszerűen reakció valamilyen adott, bármennyire is töredékes módon jelentéshordozó objektumra, hanem teremtő és alkotó mozzanat. Az interpretáció nem a magyarázat, hanem a konstrukció művészete, az értelmezők a verseket nem dekódolják, hanem létrehozzák.⁵¹ Úgy tűnhet tehát, hogy Fish korlátlan autonómiát biztosít az olvasó számára, szabadjára engedve az értelmezések teljes relativizmusát. Miközben azonban az elmélet megszünteti az értelmezett mű önállóságát, az értelmező szerepét is radikálisan korlátozza, amikor a lehetséges olvasatokat az értelmezői közösségek által hozzáférhetővé tett értelmezési keretekhez köti. A művet nem írója, hanem az olvasó hozza létre, utóbbi azonban csak azt olvashatja, amit saját előzetes értelmezői pozíciója lehetővé tesz számára. Értelmezői közösségekről van szó, ha úgy tetszik, valamiféle eleve adott hagyományban állásról, azonban semmiképpen sincs szó dialógusról Gadamer vagy Jauss értelmében: a mű nem a másik, amellyel párbeszédbe kerülve az olvasó saját magát értelmezheti, hanem az értelmezői aktivitás függeléke, amely csak azért van jelen abban a formában, mert ezt egy, már létező értelmezői közösség olvashatóvá teszi.

Fish szerint az alapvető kérdés, amelyet az értelmezéssel kapcsolatban fel lehet tenni, nem az, hogy egy szöveg mit jelent, hanem az, hogy mit tesz. Ez nem az, hogy kijelent valamiről valamit, nem információt közvetít valamiről, mert amit tesz, az éppen az, hogy ezt nem teszi, és ez válik az olvasás tapasztalatává. Az egyértelmű jelentés megadásának elmaradását, megvonását a szöveg az olvasóval és az olvasó bevonásával, általa teszi.⁵² Az olvasói tapasztalat és az olvasói válasz túllép az olvasott szöveg egyes elemeinek jelentésén. Az, hogy az olvasó számára mi a szöveg egészének jelentése, legyen az a mondat, a bekezdés vagy az egész vers, nincs közvetlen kapcsolatban a benne olvasott szavak jelentésével, nem

⁵¹ FISH 2003: 327.

⁵² FISH 2003: 25.

vezethető le azokból. Fish leírása szerint az olvasói aktivitás egyrészt a szövegben való előrehaladás, amely alapján a befogadó akár mondat szinten is szintaktikai vagy lexikális valószínűségeket, előfordulásokat, attitűdöket vagy gondolatokat és mindezek felbomlását, elmaradását olvassa bele a szövegbe.⁵³ Másrészt az olvasás jelentésaktualizálás, részben a szöveg mélystruktúrájára, részben a szövegfelszínre és az arra vonatkozó projekciókra való folyamatos rákérdezésre vonatkozóan. Mivel az olvasás ennek az előrehaladásnak a tapasztalata, a hibák, az elmaradások, a felülvizsgált projekciók, a megtapasztalt inkonzisztenciák nem tűnnek el, nem íródnak teljes mértékben felül, hanem jelentéssé válnak.⁵⁴

A továbbiakban Fish radikális következtetéseket von le a szöveg státuszára és az olvasó alkotó szerepére vonatkozóan: utóbbi egyértelműen fölénybe kerül a tőle függővé tett művel szemben, és bár értelmezői tevékenysége messze nem korlátlan és önkényes, de Iser elméletétől eltérően a korlátok nem a szövegben vannak, hanem a befogadói szituációból következnek. Fish azokkal a tényleges és lehetséges kifogásokkal vitatkozva fejti ki olvasáselméletét, amelyek szerint a mű bizonyos fokú autonómiája és az értelmezési folyamat felett gyakorolt ellenőrzés hiányában az olvasatok önkényes jelentéstulajdonítássá válnak, és relativizálják a jelentést. Fish nemcsak azt tagadja, hogy elmélete relativizálná az értelmezést, de azt is, hogy ez egyáltalán bárki számára, bármilyen tényleges olvasó számára lehetséges lenne.⁵⁵

Első mozzanatként arra érdemes figyelni, hogy Fish elméletében a szöveg és a befogadó viszonya megfordul. Már nincs szó egyensúlyról, dialógusról a mű és az olvasó között, mert utóbbi egyértelmű irányítója az értelmezési szituációnak. Az értelmezett tárgyakat nem találjuk, hanem létrehozuk, méghozzá azoknak a konvencionális értelmezési stratégiáknak köszönhetően, amelyeket az olvasó hoz mozgásba.⁵⁶ Tulajdonképpen az olvasó nem a már előzetesen adott tárgyból olvassa ki a jelentést, a hagyományos értelemben nem reagál a műre, mintha valamilyen lezárt, elkészült objektummal szembesülne, a szöveg pedig nem szerzői szándékot jelenít meg, ha hordozott is ilyesmit egyáltalán, hanem az olvasó által alkalmazott stratégiák eredményeként nyeri el sajátszerűségét. Egy szöveg- vagy még inkább műközpontú elméletben az alkotás lenne az a mag, amely körül a – helyes vagy helytelen – értelmezések elrendeződnének, de most az értelmezés hozza létre azt a tényt, amely az értelmezés előtt, az értelmezésen kívül nem is számítana ténynek.⁵⁷

⁵³ FISH 2003: 27.

⁵⁴ FISH 2003: 38, 48.

⁵⁵ FISH 2003: 319.

⁵⁶ FISH 2003: 331.

⁵⁷ FISH 2003: 342.

Ami azonban az olvasó korlátlan értelmezői játéktérének tűnne, az Fish szerint valójában korlátozások érvényesülése. A mondatok, szövegek, művek ugyanis sohasem állnak kívül azokon a szituációkon, amelyek jelentést kölcsönöznek nekik, és amelyek segítségével az olvasók értelmezési stratégiákat hozhatnak működésbe. A szövegnek nem lehet bármi a jelentése, az értelmező nem olvashat bele bármit a szövegbe, mert nincs olyan helyzet, ahol már ne lennének működésben jelentésadó kontextusok, ahol már ne lenne meghatározott az elérhető értelmezési stratégiák mindig is limitált köre. Fish elméletének középpontjában így nem is annyira az olvasói értelmezés, mint inkább az olvasói értelmezéseket legitimmé tévő értelmezői közösségek és a szövegek közötti viszonyok állnak.

Teljesen önkényes olvasatok akkor lennének csak lehetségesek, ha a mondatok és a szövegek már nem eleve szituációba ágyazott módon jelennének meg, ebből viszont nem az értelmezés korlátlan szabadsága következik, hanem az, hogy a szavak, a mondatok és a szövegek már eleve jelentéses módon válnak az értelmezés tárgyává, mivel az olvasó nem tudja nem már valamilyen perspektívában észlelni azokat.⁵⁸ A szövegeknek nincs értelmezés előtti állapota, az olvasók pedig nem tudnak nem valamilyen értelmezési stratégiával közelíteni azokhoz. Fish hangsúlyozza, hogy teljes értelmezői szabadság és önkény csak akkor lenne lehetséges, ha a szövegeknek lenne minden kontextustól független állapota, ha lenne olyan pont, ahol a szövegeknek még nincs tulajdonított jelentésük.⁵⁹ A szövegek jelentését az értelmező stratégiák határozzák meg: egy mű valójában annak az értelmezői perspektívának a funkciója, amely azt létrehozza, amelyből azt az olvasó valamiként felfedezi.⁶⁰ Bár az értelmezői tevékenység korlátlan, az értelmezések adott módjait az elérhető stratégiák teszik lehetővé, és mivel az intézmények – például az irodalmi intézmények – adott kontextusban csak véges számú stratégiát fogadnak el érvényesnek, így valójában az értelmezések tere is limitált, ezért az értelmezéseknek – félve a relativizmustól – nincs szüksége korlátokra, mert maguk az értelmezések jelentik a korlátokat.⁶¹

Ezzel Fish azonban nem csupán az önkényes értelmezések fenyegetését hárítja el (legalábbis így érvel), de valójában az olvasó alanyt is az elérhető értelmezési stratégiák függelékévé teszi. Fish elméletében nemcsak a mű autonómiája tűnik el, de az olvasó ágenciája is radikálisan beszűkül. Árulkodó módon Fish könnyen félresöpri az eldönthetetlenség és az Iser számára kulcsfontosságú meghatározatlanságok problémáját is azzal, hogy nem lát olyan helyzetet, ahol már ne született

⁵⁸ FISH 2003: 306–307, 313.

⁵⁹ FISH 2003: 310.

⁶⁰ FISH 2003: 341.

⁶¹ FISH 2003: 342, 356.

volna az olvasatról szóló valamilyen döntés, még ha ezek a meghatározott szituációk időben változnak is.⁶² De arról nincs szó, hogy az olvasó szabadon hozna döntést jelentésekről. Az egyén nem eredete saját olvasatainak, valójában azok nem is hozzá tartoznak, hanem azokhoz az értelmezési keretekhez, amelyek számára az adott kontextusban elérhetők.⁶³ A szituációba beágyazottnak lenni, abban olvasni azt jelenti, hogy az annak megfelelő gyakorlatokat, értékeket, normákat, célokat és érdekeket követi az értelmező, és már eleve ezek teszik számára lehetővé, hogy valamiként lássa az így már nem is értelmezendő, hanem eleve értelmezett tárgyat.⁶⁴

POLITIKAI OLVASÁS

E tanulmány kiindulópontja az volt, hogy a realista irodalom joggal fogalmaz meg kritikát a moralistának nevezett politikai filozófia politikai gyakorlattal szembeni pozícióját illetően. Aligha várható el, hogy a politikai cselekvők – a választópolgártól a politikai vezetőig – belássák, és a politikai körülményeket háttérbe szorítva pusztán alkalmazzák az elmélet által a moralitásból levezetett normákat, cselekvési kritériumokat vagy akár konkrét szakpolitikai javaslatokat. A politikailag relevánsabb cselekvésvezérlés megoldása azonban nem az elmélet finomításában rejlik, a realista előfeltételekhez illeszkedő kérdést nem az elméletírás, hanem a politikai olvasás oldaláról érdemes feltenni. A politika autonómiájának, sajátságosságának realista feltételezéséből ugyanis az következik, hogy a politikaelméletek cselekvésvezérlő alkalmasságáról nem a szöveg, legalábbis nem önmagában a szöveg, hanem a címzettek, vagyis a politikai gyakorlat felől érkező recepció és az olvasás hozhat döntést. Ennek belátásához volt szükség az előbbieken három befogadás-, illetve olvasáselmélet vázlatos rekonstrukciójára, amelyek végül megfogalmazhatóvá tesznek néhány, a realista politikaelmélet számára releváns következtetést.

A bemutatott három elmélet alapján az olvasás adott szöveg jelentésének konkretizációját jelenti, még hozzá olyan módon, hogy ehhez a szöveg legfeljebb szempontokat adhat, irányokat jelölhet ki (Iser esetében ez erőteljesebb beavatkozás, mint a másik két szerzőnél), de sosem kontrollálhatja teljes mértékben az értelmezői folyamatot. A konkretizációnak mindig meghatározó része lesz a befogadó horizontja, az a kontextus vagy szituáció, amelybe beágyazottan

⁶² FISH 2003: 306.

⁶³ FISH 2003: 320.

⁶⁴ FISH 2003: 334, 356.

szembesül, konfrontálódik a szöveggel, amely befogadói pozíciójához képest valami más. A politikai filozófiai szöveg horizontja és kontextusa – nem csupán a Williams által említett moralista példák esetében – nyilvánvalóan más, mint a politikai gyakorlaté, még abban az esetben is, ha a két kontextus között néha személyi átfedés van. A politikaelméleti szöveg által tételezett cselekvésvezérlés esetében a konkretizáció meghatározó szempontja a politika autonómiája és saját-szerűsége, amely kijelöli a teljesen sohasem eliminálható különbséget gyakorlat és politikaelmélet között. A politikai olvasónak saját beágyazottságából kellene kilépnie, hogy úgy olvassa a neki szánt – állítólagosan relevánssá tett – politikaelméleti szöveget, ahogy a szerző elképzelte. De semmilyen értelmezői horizont nem szűnik meg a befogadás során, és semmilyen előzetes értelmezői közösség és szituáció nem teszi lehetővé, hogy az olvasott szöveg valamiféle értelmezés előtti nullpontból kiindulva várja a befogadást – főleg nem kizárólag a szöveg oldalán érvényesülő, az olvasó oldalán viszont semlegesített szempontok mentén.

A politikai olvasás a befogadó politikai horizontjának és politikai szituációba való beágyazottságának megfelelő értelmező aktivitás az olyan szövegekkel kapcsolatban, amelyek potenciálisan alakíthatják a befogadó helyzetét, módosíthatják saját szituációjának felfogását, kijelölhetnek cselekvési mintázatokat, de csakis az olvasás során a befogadó pozíciójából kiegészített-létrehozott jelentések mentén. Az értelmezői közösségek erősebb befogadói funkciót hangsúlyozó fogalma szerint a szöveg csak azon a módon válik egyáltalán láthatóvá az olvasó számára, amennyire azt az őt körülvevő és tulajdonképpen az ő politikai pozícióját strukturáló értelmezési stratégiák lehetővé teszik. Stanley Fish úgy fogalmaz, hogy az értelmezések egyik struktúrájából (például politikai szerep, politikai gyakorlat, politikai helyzet vagy közösség) egy másik felé való elmozdulás nem törés, hanem a már érvényben lévő érdekeltségek és szempontok módosulása, és pontosan azért, mert ezek már érvényesülnek, szűkítik saját módosulásuk irányát.⁶⁵

A politikai olvasó nem a politikaelmélet belső szabályai mentén fogja olvasni a neki szánt szöveget, és nem is tudja teljes mértékben lecserélni saját előzetes horizontját vagy értelmezői közösségét. A politikai olvasás nem abban tér el a politikaelméleti értelmező közösség olvasásától, hogy felteszi mindkét olvasat érvényességének lehetőségét, majd összevetve a lehetőségeket mérlegeli a helyes olvasatot inkább alátámasztó érveket (azaz a szövegben felbukkanó elemeket), majd más következtetésre jut. Fish nyomán a helyzet sokkal inkább az, hogy a politikai olvasás már eleve a politikai szituációból olvas, értelmez, pontosabban alkot jelentést. A politikaelméleti mű a politikai olvasás, az utóbbit lehetővé tévő,

⁶⁵ FISH 2003: 316.

már rendelkezésre álló értelmezési stratégiák által létrehozott szöveg lesz, nem pedig előzetesen adott értelmezéssel rendelkező, megfejtendő és applikálandó jelentés. Ebből a szempontból a realista kritika a politikai filozófiáról mint irreleváns alkalmazott morálfilozófiáról valójában nem is realista felvetés, hiszen ha a politika a saját belső szabályszerűségeit követve jár el, akkor nem is tudja csak passzívan olvasni, befogadni, majd alkalmazni a számára előírt normákat. Legjobb esetben is horizont-összeolvadásról van szó, de kérdés, hogy a hermeneutikai szituáció kölcsönös önmegértése és dialógusa mennyiben fér össze a realista felfogással. A politika autonómiájának realista fogalma könnyen kerül közel a politika elsődlegességének pontjához, ahol elsajátításról és birtokbavételről van szó, nem pedig a másikkal (ebben az esetben a másik kontextussal vagy horizonttal) való párbeszédéről. Valójában jobban megérthető a cselekvésvezérlés inverz – befogadói, olvasáson alapuló – realista felfogása, ha a folyamatot a politikai gyakorlat domináns helyzete felől értelmezzük. Ebben a megközelítésben nem a politikaelmélet jelöli ki a normatív értelemben kívánatos politikai cselekvések körét, hanem a politikai gyakorlat fogja saját helyzete alapján (ideológia, pártviszony, hatalmi viszonyok, személyi függőségek, reálpeszichológiai adottságok, stratégiai megfontolások stb.) kiszelektálni, hogy milyen szövegelemeket milyen jelentéssel épít be saját helyzetébe. Isernek vélhetően igaza volt abban, hogy az irodalmi kommunikációnak nincs olyan regulatív síkja, amely garantálni tudná az értelmezés kereteit, de ilyen magasabb szintű értelemadó szempont valójában a politikai olvasás folyamatában sem áll rendelkezésre. Sőt, éppen az ellenkezőjéről, a mindig küszöbön álló konfrontáció (horizonteltérés, kontextuskülönbség) lehetőségéről van szó: nincs tehát a szituációhoz képest külső, regulatív szint.

A politikai olvasás azonban nem csak ebben az utóbbi vonásában hasonlít az irodalmi szövegek befogadásához. A lineárisan haladó olvasást nem csak az irodalmi szövegek esetében szakítják meg az előre- és vissza utalások, kihagyások, inkonzisztenciák, amelyek a narratíva- és világépítés újrastrukturálását az értelmezés normálállapotává teszik. Pontosan azért, mert a politikai olvasás értelmezési perspektívája nem érdekelt a politikaelméleti szöveg belső szabályainak követésében, az értelmezés során nem kell hogy kövesse annak belső argumentatív logikáját. Pontosabban, a politikai olvasás koherens értelmezésre juthat függetlenül a befogadott szöveg belső koherenciájától vagy annak hiányától. Iser megfigyelése az olvasóról, amint egyszerre a szövegen belül mozog, de eközben meg is figyel magát mint olvasó-értelemalkotó cselekvőt, a politikára is érvényes: a politikai olvasó csak úgy tud belépni a szövegbe, hogy nem hagyja maga mögött a politikai gyakorlat világát, és ez a realitás folyamatos, de konstitutív törést jelent a szövegben is az értelmezés szempontjából.

Az esztétikai tapasztalat, a Jauss által leírt érzékelő megértés abban az összefüggésben, amelyet az olvasó szituációba ágyazottsága, vagyis ebben az esetben az olvasás politikai minősége jelent, tovább távolítja a befogadót a politikaelmélet belső érvelő logikájától. A politikai gyakorlat felől érkező olvasó – hasonlóan az irodalmi mű befogadójához – elsőként nem mint reflexióra váró politikai filozófiai művet értelmezi az elméleti szöveget, hanem szelektáló, kiemelő, formai sajátosságokba kapaszkodó módon közelít hozzá, például a szavak hangzását, a szlogenné formálható mondatok ritmusát, a retorikailag vonzó metaforákat veszi észre, függetlenül ezek fogalmi rétegeitől. A politikai test, a tudatlanság fátyla vagy a természeti állapot riasztó hobbesi leírása csak néhány az érzékelő politikai olvasás számára releváns szöveghelyek legnyilvánvalóbb példái közül. Az olvasott szöveg nem demonstrál egy politikaelméleti igazságot, hanem, amennyiben képes hatást gyakorolni, azt sokkal inkább meggyőzés útján éri el.⁶⁶ A szöveg politikai szituációba kerül a befogadóval, mert a politikai olvasó helyzete az elméleti szöveg elemeit nem saját érvelő logikájuk összefüggésében látja, hanem mint egy politikai helyzet alakzatait. Ennek megfelelően, ha megvalósul a cselekvésvezérlés, annak kiindulópontja nem a szöveg politikai relevanciájának előzetesen adott volta, hanem a befogadó részéről a relevancia beleolvasása a szövegbe, ami legalapvetőbb szinten viszont nem értelmező, hanem a politikai helyzetet érzékelő, eseményként megélő olvasói aktivitást jelent. Amikor erre ráépül az értelmező befogadás, az sem a politikai olvasásból való kilépést jelenti, hanem a politikai szituáció megerősítésének további szintjeit. Ez a pont azonban a politikai olvasás határhelyzete, ahol egyszerre érvényesül a befogadó legnagyobb értelmezői szabadsága a szöveg felett, de ahol ezt csak az teszi lehetővé, hogy értelmezését a politika autonómiája által meghatározott szabályszerűségek és sajátosságok felkínálják számára.

ÖSSZEGZÉS

Mint minden olvasás, a politikai olvasás is konzisztenciateremtés. A politikai befogadás aktív értelmezői cselekvés, nem az olvasott szöveg passzív átvétele, hanem konstitutív gyakorlat, amelyet meghatároznak a befogadás előzetes körülményei, mindenekelőtt a politika autonómiájából következő szabályszerűségek. Ezek közül is említésre méltó, hogy a konzisztencia mint jelentésszerű rend nem végleges: változik, felbomlik, aláásható. Realista szemszögből nézve az olvasó nem mindenható cselekvő.

⁶⁶ Vö. FISH 2003: 365.

A realista politikaelmélet előíró-cselekvésvezérlő törekvéseit elutasító John Hortonnak igaza volt: hogy a politikai cselekvők mit és hogyan vesznek észre a számukra tanácsként megfogalmazott szövegből, az teljesen esetleges a szöveg politikaelméleti szabályszerűségeihez képest. A politikai olvasó észreveszi, érzékeli és értelmezi a politikaelméleti szöveget, de ez nem a szerzővel való párbeszédet jelent az önmagát értelmező szöveg jelentésének felfedéséről. A politikai olvasó a szöveggel kerül viszonyba, de ezt a kapcsolatot saját előzetes beágyazottsága formálja és teszi egyáltalán lehetővé: a szöveggel politikai értelemben kerül kapcsolatba. Sem a relevancia, sem a konzisztencia nem olyasmi, ami önmagából a szövegből következik: ezek a politikai olvasó perspektívájából jönnek létre vagy bomlanak fel. Végső soron pedig a konzisztencia magára a politikai filozófia vagy a politikaelmélet kategóriájára is érvényes: a politikai olvasás számára ezek nem előzetes keretek, a szöveg nem garantálhatja saját autonómiáját a politikai olvasással szemben, amely így – elmosva végül a határokat politikaelméleti és más típusú szövegek között – bármilyen céllal, szerzői szándékkal, alkotási stratégiával megfogalmazott műre igaz lesz. Ez azonban nem a szövegek cselekvésvezérlésre való képtelenségét bizonyítja, csak azt, hogy a politikai realizmus értelmében a folyamat fókuszpontja a politikai olvasásban keresendő.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- BURELLI, Carlo (2019): A Realistic Conception of Politics: Conflict, Order and Political Realism. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 24(7), 977–999. Online: <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1604045>
- CROSS, Ben (2024): Getting Realistic About Action-Guidance: Moralism, Radical Realism and Divisions of Labour. *Political Studies Review*, 22(2), 298–312. Online: <https://doi.org/10.1177/14789299221147459>
- FISH, Stanley (2003): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- FREEDEN, Michael (2012): Interpretative Realism and Prescriptive Realism. *Journal of Political Ideologies*, 17(1), 1–11. Online: <https://doi.org/10.1080/13569317.2012.651883>
- GADAMER, Hans-Georg (2003): *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest: Osiris.
- HOLUB, Robert C. (1984): *Reception Theory*. London – New York: Methuen.
- HORTON, John (2017): What Might it Mean for Political Theory to Be More „Realistic”? *Philosophia*, 45, 487–501. Online: <https://doi.org/10.1007/s11406-016-9799-3>
- HORTON, John (2018): Modus Vivendi and Political Legitimacy. In HORTON, John – WESTPHAL, Manon – WILLEMS, Ulrich (szerk.): *The Political Theory of Modus Vivendi*. Cham: Springer, 131–148. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-79078-7_8
- ISER, Wolfgang (1980): *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press.

- JAUSS, Hans Robert (1999): *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Ford. Bernáth Csilla, Bonyhai Gábor, Katona Gergely, Király Edit, Kulcsár-Szabó Zoltán, Molnár Gábor Tamás. Budapest: Osiris.
- MILLER, David (2008): Political Philosophy for Earthlings. In LEOPOLD, David – STEARS, Marc (szerk.): *Political Theory: Methods and Approaches*. New York: Oxford University Press, 29–48. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199230082.003.0003>
- ROSSI, Enzo (2019): Being Realistic and Demanding the Impossible. *Constellations*, 26(4), 638–652. Online: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12446>
- ROSSI, Enzo – SLEAT, Matt (2014): Realism in Normative Political Theory. *Philosophy Compass*, 9(10), 689–701. Online: <https://doi.org/10.1111/phc3.12148>
- SLEAT, Matt (2022): Realism and Political Normativity. *Ethical Theory Moral Practice*, 25, 465–478. Online: <https://doi.org/10.1007/s10677-021-10239-8>
- SWIFT, Adam – WHITE, Stuart (2008): Political Theory, Social Science, and Real Politics. In LEOPOLD, David – STEARS, Marc (szerk.): *Political Theory: Methods and Approaches*. New York: Oxford University Press, 49–69. Online: <https://doi.org/psp7>
- SZABÓ Márton (2022): *Társadalompoétika: A retorika, a nyelvészet és az irodalomelmélet társadalomtudományi státusa III. Irodalomelmélet*. Budapest: Ludovika.
- TOMPKINS, Jane P. (1980): An Introduction to Reader-Response Criticism. In TOMPKINS, Jane P. (szerk.): *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 9–26. Online: <https://doi.org/psp6>
- ULAŞ, Luke (2020): Can Political Realism be Action-Guiding? *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 26(4), 528–553. Online: <https://doi.org/psps>
- WILLIAMS, Bernard (2005): *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.